

Οι δύο ορθοδοξίες της νέας Ελλάδας

Ένας εθνικισμός;

ΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ έχουν γενικά την τάση να ενοποιούν το παρελθόν. Φαίνεται όμως ότι δεν κατασκευάζουν μόνο την ιστορία του έθνους αλλά και τη δική τους. Όπως δηλαδή η εθνική μας ιστορία παρακάμπτει και συμφιλιώνει «εσωτερικές» συγκρούσεις και αντιθέσεις, παρομοίως υπάρχει η τάση γραμμικής ενοποίησης και της ίδιας της ιστορίας του ελληνικού εθνικισμού. Συνήθως μάλιστα το παράδειγμα αυτής της ενοποίησης το ακολουθεί και η κριτική ιστοριογραφία πλάθοντας έναν ενιαίο ελληνικό εθνικισμό. Όμως, στον ελληνικό 19ο αιώνα ο «εθνικισμός» δεν αποτελεί ένα ακόμα ιδεολογικό ρεύμα μεταξύ άλλων, και επομένως ο χαρακτηρισμός κάποιου ως «εθνικιστή» δεν έχει μεγάλο νόημα, μια που γενικά όλοι ήταν «εθνικιστές», με διαφορετικούς όμως τρόπους. Η σύγχρονη κριτική θεώρηση της ιστορίας του εθνικισμού έγινε δυνατή χάρη στα κινήματα που αμφισβήτησαν στην πράξη την ιερότητα του έθνους, που προσπάθησαν να διαρρήξουν με ριζικό τρόπο τη φαντασιακή του ενότητα. Μπορέσαμε έτσι να δούμε αναδρομικά τα έθνη και την εθνική ιδεολογία ως ιστορικές δημιουργίες. Ενεδρεύει όμως ο κίνδυνος αναχρονισμών οι οποίοι μεταφέρουν στον 19ο αιώνα ιδεολογικά δίπολα που πρόέκυψαν μόνο μετά την εμφάνιση διεθνιστικών ιδεολογιών, ιδεολογιών π.χ. που

προβάλλουν την ταξική συνείδηση σε αντίθεση με την εθνική. Αναλόγως, είναι μάλλον παραπλανητικό να μιλάει κανείς γενικά για «ορθοδοξία» σε μια εποχή που η αμφισβήτηση της χριστιανικής θρησκείας στον ελληνικό χώρο είναι πολύ περιθωριακή.

Το αποτέλεσμα τέτοιων γενικεύσεων είναι είτε να μπαίνουν στο ίδιο τσουβάλι διαφορετικά και ανταγωνιστικά μεταξύ τους ρεύματα, είτε να προμοδοτείται, ως η γνήσια, η μία ή η άλλη εκδοχή του «εθνικισμού» ή της «ορθοδοξίας» και να υιοθετείται, έμμεσα ή ακούσια, από τον ιστορικό ο λόγος κάποιας συγκεκριμένης πλευράς που χαρακτηρίζει τους αντιπάλους ως «αντεθνικούς» ή «μισορθόδοξους» κτλ.

Στη μελέτη αυτή επιχειρώ να συνδέσω την εξέταση του «Βουλγαρικού Ζητήματος» με την αφήγηση του προηγθέντος ελλαδικού «σχίσματος». Η σύνδεση αυτή καθαυτή δεν είναι βέβαια ιδιαίτερα πρωτότυπη: σχεδόν όλοι όσοι αναφέρονται στο βουλγαρικό σχίσμα το συνδέουν με αυτό το ελλαδικό προηγούμενο, το οποίο υποτίθεται ότι έδωσε το κακό παράδειγμα στις άλλες βαλκανικές Εκκλησίες να αποστατήσουν από τη μητέρα Κωνσταντινούπολη. Έτσι, η υπόθεση του Αυτοκεφάλου παρουσιάζεται σαν μια σύγκρουση μεταξύ «Κωνσταντινούπολης» και «Αθήνας», «οικουμενικής ορθοδοξίας» και «εθνικισμού», θρησκευτικής και εθνικής ιδεολογίας, παραδοσιακού και νεωτεριστικού πνεύματος, μια σύγκρουση που θα επαναληφθεί στη σύγκρουση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τον (βουλγαρικό) εθνικισμό, και η οποία θα εκφραστεί πανηγυρικά στην επίσημη καταδίκη του «φυλετισμού» το 1872.

Εδώ, αντίθετα, θα επιχειρήσω να περιγράψω τα δύο αυτά εκκλησιαστικά ζητήματα, τόσο το «ελλαδικό» όσο και το βουλγαρικό, ως εσωτερικές ελληνικές διαμάχες που αφορούν τη μορφή που θα πάρει ο ελληνικός εθνικισμός, η διαμορφούμενη φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού έθνους και να δω πώς πραγματικά συνδέονται μεταξύ τους.

Θα αφηγηθώ αυτήν τη σχετικά γνωστή ιστορία σαν έναν εξελισσόμενο «διάλογο» (στην πραγματικότητα άγρια σύγκρουση) αντίπαλων ρευμάτων. Και επειδή εκείνο που με ενδιαφέρει κυρίως είναι η διαμόρφωση αυτού το οποίο ονομάσαμε φαντασιακή κοινότητα, θα χρησιμοποιήσω ως βασικό μου υλικό τις εφημερίδες και τα φυλλάδια. Στηρίζομαι δε κυρίως στη μελέτη δύο εφημερίδων, του Αιώνος και της Αθηνάς, όχι μόνο επειδή είναι από τις μακρο-

βιότερες και σημαντικότερες, αλλά και επειδή εκφράζουν με τον καλύτερο, και σχετικά συνεπή, τρόπο την πορεία των δύο αντιμαχόμενων τάσεων. Έτσι, μέσα από τη συστηματική παρακολούθησή τους μπορεί κανείς να διαπιστώσει την εξέλιξη των δύο ρευμάτων, τις αμοιβαίες επιδράσεις, τις αλλαγές ή και αντιστροφές της επιχειρηματολογίας, τις αλλαγές στρατοπέδων. Μπορεί ακόμα, πολύ σαφέστερα απ' ό,τι στα βιβλία, να διαπιστώσει κανείς την αλληλοδιαπλοκή «θρησκευτικών», «εθνικών», «ιδεολογικών» και «πολιτικών» συγκρούσεων· να τοποθετήσει και να ερμηνεύσει σωστά απόψεις και κείμενα, τα οποία συχνά παρατίθενται αποσπασμένα από τα συμφραζόμενά τους, οδηγώντας σε αυθαίρετα και σφαλερά συμπεράσματα.

Σίγουρα, η ιστορία που αφηγούμαι κινείται στον χώρο της ιδεολογίας, είναι μια ιστορία «από τα πάνω», στηριγμένη σε κείμενα που εκφράζουν τους «πρωταγωνιστές». Οι θρησκευτικές συγκρούσεις είναι βέβαια αρκετά πιο πολύπλοκες από αυτή την αρκετά σχηματική αντίθεση των «δύο ορθοδοξιών», μια που τα «θρησκευτικά» και «εθνικά» ζητήματα μετατρέπονται σε πεδίο διαπάλης διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Όπως εμφανίζονται στο προσκήνιο, οι βασικές ιδεολογικές διαχωριστικές γραμμές δεν αντιστοιχούν τόσο σε κοινωνικές αντιθέσεις όσο σε σχέσεις με τις «Δυνάμεις». Αν και δεν πρέπει να υιοθετήσουμε μια συνωμοτική αντίληψη, δεν πρέπει από την άλλη να υποτιμούνται ούτε οι δυνατότητες των διπλωματιών που είχαν δημιουργήσει το ελληνικό βασίλειο ούτε η βαθύτερη εξάρτηση των «εσωτερικών» εξελίξεων από τις διεθνείς. Η ουσία είναι ότι το ίδιο το νέο «ελληνικό έθνος» δεν ήταν μια αυθύπαρκτη οντότητα που προϋπήρχε και ήρθε ακολούθως σε σχέσεις με τα άλλα «έθνη»· από τη γέννησή του μέσα στην εποχή του εθνικισμού δεν μπορούσε να νοηθεί παρά σε σχέση με τα άλλα, τα παραδειγματικά, έθνη. Σημασία λοιπόν δεν έχουν μόνο οι άμεσες σχέσεις που δημιουργούνται με τη μία ή την άλλη Δύναμη, το αντακόμματα που φέρουν τα ονόματά τους ακολουθούν πιστά τις πολιτικές τους, αλλά περισσότερο το πώς προσλαμβάνονται αυτές οι πολιτικές, η πεποίθηση των ντόπιων ότι η σωτηρία –ή η καταστροφή– της κοινωνίας και του έθνους, όπως τα εννοεί ο καθένας, εξαρτάται από τις βουλήσεις τους και από την προσαρμογή σε αυτές.

1833. Η κήρυξη του Αυτοκεφάλου και το (ενδο)ελλαδικό σχίσμα

Επί μία εικοσαετία η ελλαδική Εκκλησία βρέθηκε σε μια ιδιότυπη κατάσταση «σχίσματος». Ένα σχίσμα το οποίο επί 17 χρόνια ούτε λύθηκε ούτε όμως κηρύχθηκε επίσημα από κάποια πλευρά, όπως θα γίνει με το βουλγαρικό το 1872. Αυτή η ιδιοτυπία οφείλεται στο γεγονός ότι πίσω από τη ρήξη με το Πατριαρχείο βρίσκεται ένα ακήρυχτο εσωτερικό σχίσμα ανάμεσα σε δύο εκδοχές της ορθοδόξιας μέσα στην ίδια την Ελλάδα: αυτήν που θα υποστηρίξει το «πραξικοπηματικό» Αυτοκέφαλο και την υποταγή της Εκκλησίας στην επίσημη βούληση του «έθνους», δηλαδή στο οργανωμένο κράτος, και αυτήν που αντιδρούσε αναγνωρίζοντας μια, «πνευματική» τουλάχιστον, εξουσία στο Πατριαρχείο, επιδιώκοντας τη διατήρηση ενός βαθμού αυτονομίας της Εκκλησίας απέναντι στο κράτος ανάλογου με αυτόν που είχε επί οθωμανικής κυριαρχίας. Πρόκειται για δύο διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις, αλλά και δύο διαφορετικές εκδοχές για το τι είναι το νεοσύστατο «ελληνικό έθνος». Η πολιτική ανεξαρτησία του έθνους πρόσθεσε στην αμφισημία του γένους που περιγράψαμε πιο πάνω μια νέα αντίφαση: το «έθνος» αποτελούσε το όραμα μιας επανάστασης που είχε στόχο να ελευθερώσει όλη τη φυλή (όπως κι αν νοείται αυτή) από την οθωμανική εξουσία, αλλά ήταν πλέον και το πολιτικό υποκείμενο ενός συγκεκριμένου, περιορισμένου, ελληνικού κράτους.

Να πώς θα παρουσιάσει την κήρυξη του «Αυτοκεφάλου» μερικά χρόνια αργότερα ο ιθύνων νους του, **Θεόκλητος Φαρμακίδης**:

Τόν Ίούλιον τοῦ 1833 ἔτους διεκηρύχθη Ἀυτοκέφαλος καί ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος. [...] Τό Ἑλληνικόν ἔθνος, διακηρύξαν ἐξ ἀρχῆς τῆς ἐνδοξοτάτης αὐτοῦ ἐπαναστάσεως ἐνώπιον Θεοῦ καί ἀνθρώπων τήν ἑαυτοῦ πολιτικὴν αὐτονομίαν καί ἀνεξαρτησίαν, ἀπέδειξεν ἐν ταυτῶ, καθ' ἃ εἶχεν ἀφ' ἑαυτοῦ δίκαια, [...] καί τήν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν Ἀυτοκέφαλον καί ἀνεξάρτητον· διότι καί ὁ σκοπός τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἀγῶνος ἦτον ὄχι μόνον ἡ πολιτικὴ, ἀλλὰ καί ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία καί ἀνεξαρτησία [...] δέν εἶχεν χρειαν ἀδειῶς ἢ συγκαταθέσεως [γιατί] ἡ πολιτικὴ αὐτονομία καί

ἀνεξαρτησία φέρει μεθ' ἑαυτῆς ἀναγκαίως, κατὰ τὴν δόξαν τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν [...] χωρὶς τινος ἄλλης περὶ τούτου ἰδιαίτερας πράξεως ἢ συνθήκης· διότι ἐπικράτεια καὶ Ἐκκλησία εἶναι ἓν κατὰ τὸ ἔξω-τερικὸν αὐτῆς εἶδος [...].⁵⁷

Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Αὐτοκεφάλου θα το θεωρήσουν πάντοτε «ξενικό» κατασκευάσμα των Βαυαρῶν καὶ τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας, ἐνῶ οἱ υποστηρικτές του ὡς μὴ αὐτονόητη συνέπεια τῆς ἐπανάστασης των Ἑλλήνων. Ἀμέσως μετὰ τὴν κήρυξή του, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1833, ἡ ἐφημερίδα *Ἀθηνά* ἀναδημοσιεύει ἓνα προγραμματικὸ κείμενο ποῦ εἶχε γράψει ὁ Κοραῆς τὸ 1821:⁵⁸ Ὁ κλήρος τῆς ἐλευθερωμένης Ἑλλάδας, λέει ὁ Κοραῆς, «δὲν χρεωστῆι πλέον νὰ γνωρίζῃ ἐκκλησιαστικὸν ἀρχηγόν τοῦ τόν πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνόσω ἢ Κωνσταντινούπολις μένει μολυσμένη ἀπὸ τὴν καθέδραν τοῦ ἀνόμου τυράννου». ⁵⁹ Βέβαια τὸ «πρόγραμμα» τοῦ Κοραῆ δὲν ἐφαρμόστηκε ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο σκέλος του: «[...] ἀλλὰ πρέπει νὰ κυβερνᾶται ἀπὸ σύνοδον ἱερέων, ἐκλεγμένην ἐλευθέρως ἀπὸ ἱερεῖς καὶ κοσμικοὺς». Κι αὐτὸ γιὰ τὴν «ἀνεξαρτησία» τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη δὲν μποροῦσε νὰ περάσει παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς στο κράτος. Ὁ περίφημος ἐναγκαλισμὸς κράτους - Ἐκκλησίας ξεκίνησε ὡς ἀποτέλεσμα ὀχι μίας «ἀντιδραστικῆς» ἀλλὰ μίας «ἐκσυγχρονιστικῆς» πολιτικῆς.

Ἡ ὑπὲρ τοῦ Αὐτοκεφάλου ἐκδοχὴ γιὰ τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸ ἔθνος, κληρονόμος των ἰδεῶν τοῦ δυτικόφιλου, κοραϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐρμήνευε τὴν Ἐπανάσταση ὡς μὴ ἐξέγερση ποῦ στρεφόταν ὀχι μόνον ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς δεμένης με αὐτὴν πατριαρχικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ ὡς μὴ (προσωρινῆ ἔστω) ρῆξι στο ἐσωτερικὸ τῆς ὀρθόδοξης φαντασιακῆς κοινότητος. Ἡ ἀντίπαλη ἐκδοχὴ θεωροῦσε τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἰδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὡς μὴ μερικὴ μόνον πολιτικὴ «ἀποκατάσταση» αὐτῆς τῆς ὀρθόδοξης φαντασιακῆς κοινότητος, ποῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ υφίσταται ἐνιαίᾳ ἔχοντας ὡς κέντρο τὸν πατριάρχη. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς πρώτης πλευρᾶς ἦταν ὀτι κάθε ἐκκλη-

⁵⁷ Θ. Φαρμακίδης, *Ἀπολογία* (β' ἐκδοση «αμετάβλητος»), Ἀθῆνα 1840, σ. 13-14.

⁵⁸ Α. Κ. [= Ἀδαμάντιος Κοραῆς], «Προλεγόμενα» στα *Ἀριστοτέλους πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, Παρίσι 1821, σ. ρκ'.

⁵⁹ *Ἀθηνά*, 19 Ἰουλίου 1833.

σιαστική εξάρτηση από την Κωνσταντινούπολη, από έναν «υπάλ-
ληλο του σουλτάνου», έθετε σε κίνδυνο την εθνική ανεξαρτησία. Το
επιχείρημα της δεύτερης ήταν πως η ρήξη με την Κωνσταντινού-
πολη διασπούσε το ίδιο το «έθνος» και υπονόμει το όραμα της
συνολικής πολιτικής αποκατάστασής του.

Όμως και τα δύο αυτά επιχειρήματα, τα οποία στηρίζονταν
στην κοινά αποδεκτή, μετά την Επανάσταση, εχθρότητα προς τον
«Τούρκο», αποτελούσαν μάλλον προσχήματα παρά την ουσία της
αντίθεσης. Η πλευρά Φαρμακίδη δεν φοβόταν βέβαια ότι η Ελλά-
δα θα υποδουλωνόταν εκ νέου στον σουλτάνο μέσω του πατριάρ-
χη. Άλλωστε το ζήτημα που ετίθετο δεν ήταν η πλήρης αποκατά-
σταση της εξουσίας του πατριάρχη, αλλά η «κανονική», δηλαδή η
με την άδειά του (και με κάποιους όρους) αυτονόμηση της ελλα-
δικής Εκκλησίας, η αναγνώριση της συμβολικής εξουσίας του και,
κυρίως, οι σχέσεις της Εκκλησίας με την πολιτική εξουσία. Ούτε,
από την άλλη, οι «πατριαρχικοί» είχαν κάποιο άμεσο σχέδιο υλο-
ποίησης του οράματος που θα γινόταν γνωστό ως «Μεγάλη Ιδέα»,
και σίγουρα δεν περίμεναν ότι το Πατριαρχείο θα έπαιζε ηγετικό
ρόλο σε κάτι τέτοιο. Η ουσία της αντιπαράθεσης ήταν η ίδια η φα-
ντασιακή συγκρότηση του ελληνικού έθνους, που είχε μια πολύ
άμεση πολιτική σημασία: το έθνος αυτό θα ανήκε στη «Δύση» ή
στην «Ανατολή», δηλαδή στη σφαίρα της Αγγλίας και της Γαλλίας
ή σ' αυτήν της Ρωσίας; Θα εννοούσε τον εαυτό του ως μια προκε-
χωρημένη βάση του δυτικού κόσμου ή ως κομμάτι μιας μεγάλης
ορθόδοξης κοινότητας, η οποία δεν περιελάμβανε μόνο τους ομοε-
θνείς «αλύτρωτους» της Τουρκίας αλλά κυρίως τους πολυπληθείς
και ισχυρούς αδελφούς του σλαβικού Βορρά; Απέναντι σε ποιους
εχθρούς θα όριζε τον εαυτό του; Θα αισθανόταν απειλή από τις
προπαγάνδες και τους μισιονάριους της καθολικής και προτεστα-
ντικής «Δύσης» και τους ντόπιους δυτικόδουλους ομοϊδεάτες τους,
ή από την απολυταρχική και κατακτητική «Άρκτο» που χρησιμο-
ποιούσε ως πρόσχημα τη θρησκευτική ενότητα και ως όργανά της
τους ντόπιους φανατικούς θρησκόληπτους;

Η επιλογή του «Αυτοκεφάλου» αποτελούσε, λοιπόν, μια συνει-
δητή προσπάθεια πολιτικής και ιδεολογικής αποκοπής της Ελλά-
δας από τον τότε «ορθόδοξο κόσμο». Γι' αυτό δεν αρκούσε μια τυ-
πική ανεξαρτητοποίηση από την Κωνσταντινούπολη. Χρειαζόταν η,
κατά το δυνατόν, συμβολική ρήξη και η απαξίωση της πατριαρχι-
κής εξουσίας και ταυτόχρονα η εξασφάλιση ενός πολιτικού και ιδε-

ολογικού ελέγχου πάνω στον μηχανισμό της Εκκλησίας. Αυτή η πολιτική της ρήξης δεν μπορούσε όμως να ξεπεράσει κάποια όρια, γιατί κινδύνευε να βρεθεί σε πλήρη απομόνωση από μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Γινόταν πάντα στο όνομα της ορθοδοξίας και της ταύτισης του «έθνους» με την πίστη του.

Η ενάντια στο Αυτοκέφαλο τάση μιλούσε για ένα, αρκετά ασαφές, ευρύτερο ελληνικό έθνος, το οποίο, επειδή πρωταρχικό του χαρακτηριστικό ήταν η ορθόδοξη πίστη, είχε ως κύριους αντιπάλους τους ετερόδοξους, όχι τόσο τους μουσουλμάνους, όσο τους δυτικούς, καθολικούς και προτεστάντες: γιατί αν οι πρώτοι ήταν απλώς οι εξωτερικοί τύραννοι του έθνους, οι δεύτεροι, μέσω της προπαγάνδας τους, απειλούσαν την ίδια την ψυχή και την υπόστασή του.

Έτσι, ακόμα κι αν αποδεχθούμε ότι το φαρμακίδειο Αυτοκέφαλο εντασσόταν σε μια πιο «νεωτερική» επιλογή για τη μορφή του ελληνικού έθνους, η οποία σήμαινε και την υπαγωγή της ελλαδικής Εκκλησίας στην πολιτική εξουσία, δεν είναι ακριβές ότι συνιστούσε μια «εθνικοποίηση» της ορθοδοξίας ενώ ο Οικονόμος εκπροσωπούσε «τους ζηλωτές της οικουμενικότητας μιας υπερεθνικής ορθόδοξης εκκλησιαστικής κοινότητας».⁶⁰ Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει: ο Οικονόμος ήταν εκείνος που κατεξοχήν εξέφραζε τις δεκαετίες του 1830 και 1840 μια προσπάθεια εθνικοποίησης (ελληνοποίησης) της ορθόδοξης κοινότητας, ταύτισής της με το ελληνικό έθνος: ο Φαρμακίδης ακολουθούσε, την ίδια περίοδο, έναν άλλο δρόμο, όχι τόσο αυτόν της «εθνικοποίησης» όσο της «κρατικοποίησης» της ελλαδικής Εκκλησίας, της υπαγωγής της στην πολιτική εξουσία, σε ένα «έθνος» τα όρια του οποίου δεν ορίζονταν θρησκευτικά αλλά πολιτικά. Ο δρόμος αυτός οδηγούσε σε μια άλλη αντίληψη του τι είναι ορθοδοξία και ίσως, αρχικά, και σε μια σχετική υποβάθμιση του ρόλου που έπαιζε αυτή η ορθοδοξία στην εθνική ταυτότητα.

1834. Η έλευση του Κωνσταντίνου Οικονόμου

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος είναι σίγουρα η κεντρικότερη μορφή κατά την πρώτη φάση συγκρότησης μιας ελληνικής ορθοδοξίας.

⁶⁰ Π. Κιτρομηλίδης «“Νοερές κοινότητες”...», ό.π., σ. 83.

Πρώην διαφωτιστής δάσκαλος, θα βρεθεί μετά την Επανάσταση στη Ρωσία όπου θα συνδεθεί στενά με τη ρωσική Εκκλησία και κυβέρνηση, ακόμα και με την τσαρική αυλή, όπως φανερώνει και το μακροσκελές αρχαιοπρεπές ελεγείο που έγραψε για τον Αλέξανδρο Α'.⁶¹ Η μεταστροφή του πρώην κοραϊστή Οικονόμου, που ολοκληρώνεται κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρωσία, δεν σημαίνει όμως την απεμπόληση του «κοραϊκού» εθνικισμού χάριν ενός «ορθόδοξου οικουμενισμού», αλλά απλώς τη μετατροπή του σε έναν εθνικισμό διαφορετικού προσανατολισμού. Σε επιστολές που γράφει ο Οικονόμος, ήδη από το 1831, επιτίθεται «κατά της “φατριάς” των αντικαποδιστριακών που υποθάλπονται από το Παρίσι», και εκφράζει μια πολιτική αντίληψη όπου η Γαλλία και γενικά η Δύση μεταβάλλονται σε σύμβολα του κακού και όπου η ορθόδοξη ανατολική Ελλάδα και η φωτισμένη Δύση αντιπροσωπεύουν δύο αντίπαλους κόσμους.⁶² Η αντίληψη αυτή όμως κάθε άλλο παρά έρχεται σε σύγκρουση με τον εθνικισμό: όπως επισημαίνει ο Κ. Λάμπας, η άρνηση της Δύσης συμβαδίζει με μια απόλυτη κατάφαση στην ιδέα του έθνους, πράγμα που εκφράζεται μάλιστα και από τον πρωτοεμφανιζόμενο όρο «εθνικισμός», ο οποίος αντιπαρατίθεται στον «ευρωπαϊσμό» και τον «αλλοφυλισμό».⁶³ Βέβαια, όσο λάθος είναι να ταυτίζουμε τον εθνικισμό με τη συνεπή «κοραϊκή» και δυτικόφιλη τάση Φαρμακίδη, εμφανίζοντας ως «ορθόδοξους οικουμενιστές» τους αντιπάλους της, άλλο τόσο λάθος είναι και να εξισώνουμε προνομιακά τον εθνικισμό με τη «συντηρητική» τάση Οικονόμου, απέναντι στην οποία στέκει ένας υποτιθέμενος διαφωτιστικός οικουμενισμός. Γίνεται φανερό εδώ γιατί η διχοτομία «εθνικισμός» - «οικουμενισμός» δεν βοηθά καθόλου την ανάλυση, αφού στην ουσία έχουμε μια πάλη ανάμεσα σε διαφορετικές μεν, αλλά εξίσου «εθνικιστικές», προτάσεις κατασκευής του έθνους. Γίνεται ακόμα φανερό η σύγχυση που δημιουργεί η απαξιωτική χρήση του όρου «εθνικισμός» σε μια τέτοια περίοδο. Όποιος ψάχνει να βρει

⁶¹ *Ποίημα ελεγείον ες τον αοίδιμον Αυτοκράτορα πασών των Ρωσσιών Αλέξανδρον πρώτον, ποιηθέν υπό του Οικονόμου Κωνσταντίνου Οικονομίδου, Αγία Πετρούπολη 1828.* Η έκδοση είναι δίγλωσση, σε (εξαιρετικά αρχαίζοντα) ελληνικά και στα ρωσικά.

⁶² Βλ. Κ. Λάμπας, «Η οικογένεια Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832)», στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 414.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 415.

τον «εθνικισμό» στον Φαρμακίδη, αναπόφευκτα, και με το δίκιο του, θα τον βρει· το ίδιο κι όποιος τον ψάχνει στον Οικονόμο. Κινδυνεύει όμως παράλληλα να υιοθετήσει, και στις δύο περιπτώσεις, ασυνείδητα τον δικό τους λόγο, που χαρακτηρίζει τον αντίπαλο προδότη του έθνους.

Ο Οικονόμος φτάνει στην Ελλάδα λίγο μετά την «αυτόγνωμη» κήρυξη του Αυτοκεφάλου για να αναλάβει την ηγεσία του αγώνα κατά του εκδυτικισμού της ανατολικής ορθοδοξίας, και να γίνει ουσιαστικά ο ιδεολογικός ταγός του ρωσικού κόμματος. «Τόν Όκτώβριον τοῦ 1834 ἔτους ἀφίκετο ἐκ Ρωσσίας εἰς τήν Ἑλλάδα ὁ αἰδεσιμότατος πρεσβύτερος καί οἰκονόμος Κύριος Κωνσταντῖνος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων γενεαλογούμενος»· μέχρι τότε, συνεχίζει δηκτικά ο παλαίμαχος του 1821 Φαρμακίδης, «διέμενεν ἐν Ρωσσίᾳ ἀδράν σύνταξιν ἀπολαμβάνων, μήτε Ἑλλάδα ὑπέρ τοῦ παντός ἀγωνιζομένην καί κινδυνεύουσαν ἐνθυμούμενος, μήτε πατρίδος ἐπιθυμῶν».⁶⁴

Το σημαντικό με τον Οικονόμο είναι ότι ο ρόλος του δεν περιορίζεται στον ελλαδικό χώρο. Χάρη στις πολιτικές και εκκλησιαστικές διασυνδέσεις του και στο κύρος που έχει ως θεολόγος και φιλόλογος, ο Οικονόμος θα αναλάβει έναν κομβικό ρόλο σε όλη την ελληνόφωνη ορθοδοξία και στη σχέση αυτής με την προστάτιδα Ρωσία. Όπως φαίνεται μέσα από την τεράστια σε μέγεθος αλληλογραφία του, ο Οικονόμος δεν είναι μόνο ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο Φανάρι (το οποίο επισκέπτεται τακτικά κάθε χρόνο) και τους Ελλαδίτες οπαδούς του, αλλά μια εκκλησιαστική αυθεντία με συντονιστικό ρόλο στον ορθόδοξο κόσμο· συνιστά πράγματι ένα είδος «άνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ διευθυντηρίου», όπως γράφει η Αθηνά.⁶⁵ Οι πατριάρχες που ανεβοκατεβαίνουν στον οικουμενικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, οι πατριάρχες των άλλων ανατολικών πατριαρχείων, μητροπολίτες, θεολόγοι καθηγητές, ηγούμενοι, Φαναριώτες πρίγκιπες, όλοι του γράφουν, ζητάνε τη γνώμη του για σημαντικά και ασήμαντα θέματα, του στέλνουν κείμενά τους για διόρθωση και τον τιμούν ποικιλοτρόπως.

Παράλληλα όμως με τους πατριάρχες, ο Οικονόμος θα έρθει σε επαφή και με μια «λαϊκή» ορθοδοξία, φορείς της οποίας είναι συχνά μοναχοί που αισθάνονται κυνηγημένοι από το νέο κράτος ή φυγάδες από τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, και σε κέντρο της

⁶⁴ Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία*, ό.π., σ. 43.

⁶⁵ Αθηνά, 5 Απριλίου 1839.

οποίας θα αναδειχθεί το μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαιίου. Αυτή η «λούμπεν», θα λέγαμε, ορθοδοξία εκφράζεται μέσα από τα θαύματα και τις λαϊκές προφητείες. Σε αυτά τα πρώτα χρόνια της παρουσίας του Οικονόμου στην Ελλάδα, ανακαλύπτονται σε διάφορα μέρη θαυματουργές εικόνες, ενώ μόνο μέσα στο 1837-1838 έχουμε τέσσερις επανεκδόσεις των προφητειών του Αγαθάγγελου.⁶⁶ Η δυσαρέσκεια του κλήρου και των μοναχών (από τις λύσεις που δίνονται στο εκκλησιαστικό και το μοναστηριακό ζήτημα) έρχεται συχνά σε ώσμωση με αγροτικές αντιστάσεις απέναντι στην προσπάθεια επιβολής του νέου κράτους – νέες φορολογίες κλπ., πράγμα που το βλέπουμε ήδη το 1834 στη «μεσσηνιακή εξέγερση». Σύμφωνα με προκήρυξη των εξεγερμένων, σκοπός τους ήταν «η απελευθέρωση της πατρικής γης από τα κακά που την καταπιέζουν και η εκδίκηση στο όνομα της ιερής θρησκείας», ενώ σύμφωνα με αναφορά του Άγγλου πρεσβευτή «οι χωρικοί είχαν πεισθεί από τους ιερείς τους ότι η αντιβασιλεία και όλοι οι Βαυαροί ήταν Εβραίοι».⁶⁷

1835-1839. Η μάχη των δύο ορθοδοξιών σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη

Σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, η μάχη ανάμεσα στις δύο ορθοδοξίες θα δοθεί σε διάφορα επιμέρους ζητήματα: το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής, το ζήτημα του Καϊρη, το ζήτημα των προτεσταντών «μισιονάριων», το ζήτημα του όρκου των κληρικών κ.ο.κ. Σε όλα αυτά διαμορφώνεται μια κοινή πολιτική της ομάδας του Οικονόμου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ιδιαίτερα από τον Σεπτέμβριο του 1835, οπότε στον πατριαρχικό θρόνο ανεβαίνει ο Γρηγόριος ΣΤ', ένας «ζηλωτής της ορθοδοξίας». Ο Γρηγόριος θα είναι για πάνω από 30 χρόνια ο κυριότερος εκφραστής της ρωσόφιλης πολιτικής στο Φανάρι και, τόσο στα χρόνια της πρώτης πατριαρχίας του (1835-1840) όσο και στη συνέχεια, διατηρεί ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με τον Οικονόμο.

Η προσπάθεια επιβολής στην πράξη μιας σχέσης της ελλαδικής

⁶⁶ Βλ. Κ. Λάππας, «Τα προσκυνητάρια της Μονής του Μεγάλου Σπηλαιίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 1 (1984), σ. 122.

⁶⁷ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985, σ. 259.

ορθοδοξίας με τη «Μεγάλη Εκκλησία» της Κωνσταντινούπολης θα γίνει κυρίως μέσω ενός «κυνηγιού μαγισσών», δηλαδή με τον συνεχή εντοπισμό και την καταγγελία εχθρών της ορθοδοξίας, οργάνων του διαβόλου. Η συμβολική, πάνδημος, αποπομπή του *μιαρού* από μου ή συγγράμματος από το σώμα της Εκκλησίας και του έθνους, η οποία μπορεί να φτάσει ως τη φυσική εξόντωση ή το τελετουργικό κάψιμο, θέλει να ορίσει τους δεσμούς και τα όρια της κοινότητας και να δείξει το ποιος είναι η πνευματική εξουσία μέσα σ' αυτή. Στοχεύει να καταδείξει, ταυτοχρόνως στο «εσωτερικό» όσο και στο «εξωτερικό» της θρησκευτικής-εθνικής κοινότητας, ποιοι είναι οι προσδότες, οι συνοδοιπόροι του κακού μέσα στο έθνος και ποιοι οι εχθροί που το απειλούν απ' έξω. Και επισείει διαρκώς τον κίνδυνο του *σχίσματος*, εκκλησιαστική έννοια θεμελιακά συνδεδεμένη με την έννοια της ορθοδοξίας, που νοείται ταυτόχρονα ως σωτηρία και ως απειλή, και η οποία προσλαμβάνει τώρα μια εθνική νοηματοδότηση.

Όσον αφορά την αντίπαλη «διαφωτιστική» παράταξη ο στιγματισμός των αντιπάλων είναι εξαρχής εθνικής υφής, συχνά και φυλετικής: καταγγέλλονται οι εχθροί του φωτισμού του έθνους, οι διώκτες της παιδείας, οι πράκτορες του σκοταδισμού, οι υπάλληλοι του σουλτάνου, οι «κατάσκοποι». Οι θρησκευτικοί χαρακτηρισμοί παραπέμπουν κυρίως σε συγκρίσεις με την καθολική εκκλησία: *Ιερά Εξέταση*, *λογοκρισία*, *ιησουιτισμός*, *παπική νοοτροπία*. Και, τελικά, οι αντίπαλοι δεν είναι Έλληνες αλλά *ξένοι*, *Ρώσοι*, *Σκύθες*, *βάρβαροι*.

Από τα πρώτα μέτρα που θα πάρει ο Γρηγόριος με την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο είναι η σύσταση, τον Φεβρουάριο του 1836, της «Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Επιτροπής» η οποία θα αναλάβει τη συστηματική *λογοκρισία* επειδή, όπως αναφέρει η σχετική «ειδοποίησης», «πλήθος έτεροδόξων και διεφθαρμένων, ή άργυρώνητων όμοεθνών [...] αγωνίζονται νά διαφθείρωσι τήν όρθοδοξίαν» και κυκλοφορούν παντού «βιβλιάρια έτερόθρησκα, και πλήρη αίρέσεων» και επειδή «τό κακόν καθ' έκαστην γιγαντιαίως προχωρεί». ⁶⁸ «Ός τις τών ήμετέρων θέλη νά τυπώση κανέν βι-

⁶⁸ *Ειδοποίησις περί συστάσεως Επιτροπής Εκκλησιαστικής τε και Πνευματικής. Οριστική των χρεών εκάστου των της Επιτροπής μελών και παραινετική εις πάντας τους ήμετέρους Ορθοδόξους, εις την υπακοήν και ευπειθειαν των εν αυτή διαφόρων Εκκλησιαστικών διατάξεων. Συστηθείσα, και διακηρυχθείσα παρά του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Γρηγορίου, και της περί αυτόν Ιεράς Συνόδου, Κωνσταντινούπολη 1836.*

βλίον ἐν Κωνσταντινουπόλει» θα πρέπει να παραδίδει στην επιτροπή δύο τυπογραφικά δοκίμια, κι αν αυτή δεν βρει τίποτα ενάντιο «εἰς τὴν θρησκείαν, εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν» θα το επιστρέφει επικυρωμένο για εκτύπωση. Αφού το βιβλίο τυπωθεῖ θα πρέπει πάλι να εξεταστεί για να πάρει ἄδεια πώλησης με την πατριαρχική σφραγίδα, την οποία ο τυπογράφος πρέπει να βάζει σε ὅλα τα αντίτυπα. Η επιτροπή αναλαμβάνει να φτιάξει μια λίστα των εγκεκριμένων βιβλίων ἔτσι ὥστε «νά μὴν ἤμπορῇ κανεῖς βιβλιοπῶλος εἰς τό ἐξῆς νά πωλῇ κανέν βιβλίον, τό ὁποῖον νά μὴν ἐμπεριέχεται εἰς τόν κατάλογον». Ὅλοι οι βιβλιοπῶλες οφείλουν να ἔχουν ἕναν τέτοιο κατάλογο, και ὅποιος θέλει να αγοράσει κάποιο βιβλίο πρέπει να βλέπει αν περιλαμβάνεται σ' αυτόν. Ὅποιο καινούργιο βιβλίο κυκλοφορεῖ θα υποβάλλεται στην επιτροπή για ἔγκριση.

Ἄλλο καθήκον της επιτροπῆς είναι ο αυστηρός ἔλεγχος της παιδείας: «Ἐπειδὴ βλέπομεν, ὅτι πολλοὶ διεφθαρμένοι καὶ κατὰ θρησκείαν, καὶ κατὰ τὰ ἦθη, ἐτόλμησαν νά λάβωσι τό Διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, καὶ νά προξενήσωσι μεγίστην διαφθοράν εἰς τὴν Νεολαίαν», η επιτροπή θα ελέγχει «τά φρονήματα, τὴν διαγωγὴν, καὶ τὰ μαθήματα τῶν Διδασκάλων, καὶ τῶν μαθητῶν». Κανένας δεν θα μπορεί να συστήσει σχολεῖο, ἀλλὰ οὔτε και να προσλάβει δάσκαλο δίχως την ἔγκρισή της.

Ο Γρηγόριος εκδίδει και μια συμπληρωματικὴ εγκύκλιο⁶⁹ ἐνάντια στα ὄργανα του Διαβόλου, τους αιρετικούς «Λουθηροκαλιβίνους» οι οποίοι, προσποιούμενοι φιλανθρωπία ως δάσκαλοι και γιατροί, χαρίζοντας βιβλία, φτιάχνοντας σχολεῖα κλπ., ἀπειλοῦν την ὀρθοδοξία. Διατάζει τους μητροπολίτες να οργανώσουν λογοκρισία κατὰ το πρότυπο της επιτροπῆς της Κωνσταντινουπόλης, να ἐμποδίζουν τους γονεῖς να στέλνουν τα παιδιά τους σε «ψυχόλεθρα» σχολεῖα ετεροδόξων, και γενικά να επαγρυπνοῦν και να ελέγχουν τους δασκάλους. Οι ἐπίσκοποι θα πρέπει να συγκεντρώσουν ὅλα τα «διεφθαρμένα» βιβλία, ὅσα ἔχουν δηλαδή εκδοθεῖ ἀπὸ μη ὀρθόδοξους, και να τα αντικαταστήσουν με εγκεκριμένα, καθὼς και ὅλες τις «εἰς τό ἀπλοῦν» μεταφράσεις της Ἁγίας Γραφῆς, ειδικὰ τη

⁶⁹ *Εγκύκλιος ἐκκλησιαστικὴ και συνοδικὴ ἐπιστολὴ. Παραινετικὴ πρὸς τους πανταχοῦ Ὀρθοδόξους, εἰς ἀποφυγὴν των ἐπιπολαζουσῶν ετεροδιδασκαλιῶν. Εκδοθεῖσα και διακηρυχθεῖσα παρὰ του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Οικουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Γρηγορίου, και της περὶ αὐτὸν Ἱεράς Συνόδου, Κωνσταντινουπόλη 1836.*

μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τη Βιβλική Εταιρεία, και κάθε μετάφραση σε άλλη γλώσσα, τουρκική, σερβική, αραβική, βουλγαρική, σλαβονική. Ανάλογες προτροπές απευθύνει και στους ορθόδοξους αρχιερείς που δεν ανήκουν στον οικουμενικό θρόνο.

Όλα αυτά δεν είναι καθόλου άσχετα με την αντιπαράθεση στο εσωτερικό της Ελλάδας. Ένας από τους κύριους στόχους της επίθεσης των Οικονόμου και Γρηγορίου εναντίον των «Λουθηροκαλιβίων» ήταν να παρουσιάσει ως αιρετική την ομάδα Φαρμακίδη, ειδικά μέσω της καταδίκης της μετάφρασης που είχε εκδώσει η Βιβλική Εταιρεία το 1834, έργο του **Νεοφύτου Βάμβα**.

Ο Βάμβας υπερασπιζόμενος τη μετάφρασή του απέναντι σ' αυτές τις κατηγορίες υποστηρίζει, σε ένα μικρό φυλλάδιο, ότι ενώ «αί γλώσσαι τῶν ἀνθρώπων μεταβάλλονται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ διαμένει ἀμετάβλητος» και πρέπει να γίνεται κατανοητός.⁷⁰ Καταγγέλλει τις σκοταδιστικές επιβουλές εναντίον των σχολείων, τα «ἀνώνυμα δημεγεργτικά βιβλιάρια», τις συκοφαντίες εναντίον των μορφωμένων δασκάλων, καταγγέλλει αυτούς που λένε ότι «ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος [...] πρέπει νά ἐπανέλθῃ ὑπὸ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν δεδουλωμένον ὑπὸ τὰ σκῆπτρα τοῦ κρεμάσαντος ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀναστάσεως τὸν πατριάρχην Γρηγόριον»,⁷¹ καθώς και τον Οικονόμο που έρχεται σε αντίφαση με όσα έγραφε παλιά και ο οποίος, όταν γύρισε από τη Ρωσία, «δέν ἐνεδύθη τὸν Ἕλληνα, ὡς Ἕλλην ἐξ Ἑλλήνων» (εἶχε διατηρήσει τη ρωσική υπηκοότητα).⁷²

Ο Κ. Οικονόμος θα απαντήσει σύντομα με ένα ογκώδες βιβλίο που καταγγέλλει όσους προσπαθούν να φτιάξουν μια προτεσταντίζουσα «νεοελληνική Εκκλησία»:⁷³

Νεοελληνικὴν ἢ Νεόμορφον Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ραδιουργεῖτε, Κύριε Βάμβα [...] πρὸς τοιαύτης ἐν Ἑλλάδι νεομόρφου Ἐκκλησίας σύστασιν μετεφράσθησαν καὶ αἱ Γραφαὶ εἰς τήν

⁷⁰ Ν. Βάμβας, *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας, την οποίαν ο Αιδεσιμότατος πρ. και Οικονόμος Κ. ο εξ Οικονόμων συμπεραίνει εκ της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών*, Αθήνα 28 Αυγούστου 1838, σ. 6-7.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 16.

⁷² Στο ίδιο, σ. 22.

⁷³ Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Επίκρισις εις την περί Νεοελληνικής Εκκλησίας σύντομον απάντησιν του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κ. Νεοφύτου Βάμβα*, Αθήνα 1838.

νεοελληνικήν ὀνομασθεῖσαν διάλεκτον. Νεόμορφον ἐν τῇ Ἑλλάδι Ἐκκλησίαν ραδιουργεῖτε, διδάσκοντες ἀναγιγνώσκειν τῶν χυδαίων Γραφῶν τό κείμενον ἀσχολίαστον καί καθαρὸν (!), ὡς ἀποβάλλοντες καί ὑμεῖς τό κῦρος τῆς ἐρμηνείας τῶν θείων Πατέρων, καθὼς οἱ Ἀναμορφωταὶ παραγγέλουσι [...] καί ἀνοίγοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα τοσαύτας αἰρέσεων θύρας, ὅσας ἤνοιξαν οἱ Ἀναμορφωταὶ εἰς τὰς ἰδίαις αὐτῶν χώρας, ἐξηγοῦντες, ὅπως βούλεται καθεὶς τό νόημα τῶν θείων Γραφῶν.⁷⁴

Στην *Αντεπίκρισή* του ο Ν. Βάμβας επαναφέρει το θέμα στο Αυτοκέφαλο: ο Οικονόμος το ονομάζει «άνταρσία» γιατί θέλει «ὑπὸ τό πρόσχημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως (ἥτις πνευματικῶς βεβαίως ὑπάρχει ἀδιάρρηκτος) νά γείνη πάλιν ἡ Ἑλλάς δούλη τοῦ Σουλτάνου».⁷⁵

Ἡ ἀντιπαράθεση, ἐπαναλαμβάνω, δὲν διεξάγεται ἀνάμεσα στὴν ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἀνάμεσα σὲ δύο γραμμὲς γιὰ τὴν κατεύθυνση ποὺ θὰ πάρει ἡ ἐλληνικὴ ὀρθοδοξία. Ἡ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση (διορίζεται ἀπ' αὐτὴν κάθε χρόνο), ἔχει ὡς γραμματέα τῆς τὸν Φαρμακίδη καὶ συνεδριάζει παρουσία βασιλικοῦ ἐπιτρόπου (γιὰ μερικὰ χρόνια θὰ εἶναι ὁ στενὸς φίλος τοῦ Φαρμακίδη, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, Θεόδωρος Μανούσης). Ὁ Φαρμακίδης ὁμῶς βρίσκεται ἐκεῖ ἀκριβῶς γιὰ τὴν κυβέρνηση δὲν ἔχει τὸν πλήρη ἐλεγχό. Στὴν οὐσία ἡ Σύνοδος βρίσκεται στὴ «μέση», ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἴδια, ὅπως καὶ τὸ σύνολο τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, ἓνα πεδίο διαμάχης αὐτῶν τῶν «δύο ὀρθοδοξιών», ἓνα πεδίο ὅπου Φαρμακίδης καὶ Οικονόμος παλεύουν γιὰ ἐπιρροή. Ἡ σύνθεση καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῆς Συνόδου θὰ ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὸ κόμμα ποὺ βρίσκεται στα πράγματα.

Τὸ 1837 οἱ συσχετισμοὶ στὴν κυβέρνηση ἀρχίζουν νὰ ἀλλάζουν ὑπὲρ τοῦ ρωσικοῦ κόμματος,⁷⁶ καὶ τότε ἀκριβῶς ὁ Οικονόμος μετακομίζει ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὴ νέα πρωτεύουσα, κοντὰ στα κέντρα τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. «Μόλις ἐπάτησεν εἰς τὰς Ἀθήνας», γράφει ὁ Φαρμακίδης, «εὐθύς καὶ ὁ πρόεδρος τῆς

⁷⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 356-359.

⁷⁵ Ν. Βάμβας, *Αντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ πρ. καὶ Οικονόμου Κ. τοῦ ἐξ Οικονόμων Ἐπίκρισιν*, Ἀθήνα 1839, σ. 13.

⁷⁶ Βλ. John A. Petropoulos, *ὁ.π.*, σ. 334-339.

Ἱερᾶς Συνόδου, ὁ ἐπίσκοπος Κυνουρίας Διονύσιος, οἰκειώθη πρὸς αὐτόν πάρα πολύ», με ἀποτελεσμα να υπάρξει «ἔκτοτε καὶ μεταβολὴ εἰς τό πνεῦμα τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ σώματος» σε διάφορα θέματα ὅπως οἱ μικτοὶ γάμοι, οἱ κηδεῖες ετερόδοξων, οἱ μεταφράσεις τῶν Ἱερῶν Γραφῶν. «Τό πνεῦμα τοῦτο δέν μοι ἤρεσκεν», συνεχίζει ὁ ἀπολογούμενος Φαρμακίδης, «ἀλλά τί ἐδυνάμην νά πράξω; Ἐγὼ ἀπό τοῦ τέλους τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1837 ἔτους ἤμην πάντη ξένος παρά τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ, καί μόνον κατ' ὄνομα ἤμην γραμματεὺς παρ' αὐτῇ». ⁷⁷ Το ἀποκορύφωμα αὐτῆς τῆς κυριαρχίας τῶν ρωσόφιλων θα εἶναι ἡ καταδίκη τοῦ Καΐρη το 1839.

Πρὶν φτάσουμε ὅμως σε αὐτήν, ἀς δούμε πῶς ἐξελίσσεται ἡ ἀντιπαράθεση μέσα ἀπὸ τὸν Τύπο, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀλληλοδιαπλοκὴ πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαμάχης. Στις ἀρχές τοῦ 1839, ἡ ἀγγλόφιλη Ἀθηνά στρέφεται ἐναντίον τοῦ «ιερατείου» με ἀφορμὴ τὴ διαμαρτυρία τῶν Σμυρναίων πρὸς τὸν πατριάρχη, σχετικὰ με ἓναν δάσκαλο τῆς Ευαγγελικῆς σχολῆς ποὺ καταδιώκεται «ἀπὸ τὸν ἅγιον Σμύρνης καὶ τοὺς ὁμοίους του, διατὶ φωτίζει τὴν νεολαία». Ἀδίκως οἱ Σμυρναῖοι, λέει ἡ Ἀθηνά, ἀπευθύνονται στὸν πατριάρχη· «ἔπρεπε νά γράψουν καλύτερα πρὸς τὸν Σουλτάνο», θα τοὺς βοηθούσε πολὺ περισσότερο. ⁷⁸

Ὁ Αἰὼν ἀπαντᾷ στὴ «συμμορία τῶν Σαδδουκαίων» οἱ οἱποῖοι καταφέρονται «καθ' ὅλου τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας [...] δυσανασχετοῦντες καὶ μεταμελημένοι φαίνονται, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἀνεξαρτησίας μας» καὶ πασχίζουν νὰ ἀφανίσουν τὴν Ελλάδα «λύοντες τὸν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ λοιποῦ Ἔθνους δεσμόν τῆς Θρησκείας». «Ὁ Ἀνατολικὸς Κλήρος» ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Αἰὼνα «τό μόνον ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας λείψανον τῆς προτέρας πολιτικῆς ἰσχύος καὶ δόξης μας». Ἡ θρησκεία εἶναι τὸ «μόνον ἐλατήριον, συνδέον τό παρόν καὶ τό μέλλον τῶν μεγάλων συμπερόντων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος μετὰ τοῦ λοιποῦ Ἔθνους»· αὐτοὶ λοιπόν εἶναι «προδότηι τοῦ Ἔθνους, ἐπίβουλοι τοῦ Βασιλικοῦ Θρόνου του, καὶ ἀρνησίθρησκοι ἐνώπιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», οἱ οἱποῖοι ἀπειλοῦν νὰ φέρον «τό ὀλέθριον, τό καταστρεπτικόν **σχίσμα** μετὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος». ⁷⁹

⁷⁷ Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία*, σ. 68-69.

⁷⁸ Ἀθηνά, 25 Ἰανουαρίου 1839.

⁷⁹ Αἰὼν, 5 Φεβρουαρίου 1839.

Ἦδη αρχίζουν να ακούγονται οι πρώτες καταγγελίες για το σχολείο της Ἀνδρου και η Αθηνά θεωρεί ἤδη ὅτι ὅλα αυτά υποκινούνται «ἀπό μίαν καί τήν αὐτήν πηγὴν»: «Μήπως ὁ Ἰησουΐτης, ὅστις κινεῖ τὸν παθητικὸν καὶ δόλιον “Αἰῶνα”, δέν ὑποκινεῖ καὶ τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως;». ⁸⁰ Σε ἓνα εκτενές ἀρθρο με τίτλο «Οἱ εἰς τὴν Ελλάδα κατάσκοποι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει λογοκρισίας» ἡ εφημερίδα θυμίζει ὅτι σὴν Κωνσταντινουπόλη ἔχει συσταθεῖ ἡ επιτροπὴ λογοκρισίας κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Πάπα, ἡ ὁποία «καταγίνεται νὰ ἀναδείξῃ καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ὡς αἰρετικὴν, διότι, λέγει, ὁ Βασιλεὺς τῆς ἀνήκει εἰς ἄλλο Χριστιανικὸν δόγμα». «Οἱ ἅγιοι Λογοκρίται ἐτόλμησαν νὰ στείλουν καὶ κατασκόπους εἰς τὴν Ἀνδρον διὰ νὰ κατασκοπεύσουν τὸ ἐκεῖ σχολεῖον. [...] Πῶς τολμοῦν εἰς ξένον ἀνεξάρτητον ἔθνος νὰ στέλλουν κατασκόπους, καὶ μέ ποῖον σκοπὸν τολμοῦν τὴν ἀποστολὴν τῶν ταύτην;». ⁸¹

Ὁ Αἰὼν ἀπαντᾷ ὅτι αὐτές οἱ συκοφαντίες που εμφανίζουν τὸν κλῆρο τῆς Ελλάδας νὰ συνωμοτεῖ μαζί με τὸ Πατριαρχεῖο «κατὰ τοῦ Βασιλέως Ὅθωνος, καθὸ ἑτεροδόξου» ἐπιδιώκουν «νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ ἀπὸ τοῦ 1833 ὀργανιζόμενον Ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα τοῦ Ἔθνους». Στις συκοφαντίες αὐτές «φαίνεται ἀνανεούμενος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ θρησκευτικὸς ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου πόλεμος τῆς Δύσεως κατὰ τῆς Ἀνατολῆς» που στόχο ἔχει τὴν «ἀποχώρισιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν διὰ πάντα». Απευθυνόμενος πρὸς τὸν βασιλιά, ὁ Αἰὼν τονίζει ὅτι ἀν τὸ συμφέρον τῆς Ελλάδος βρῖσκεται «εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ ἀδιάρρηκτον ἔνωσιν τῆς μετὰ τοῦ λοιποῦ Ἔθνους» τότε «ὀφείλει νὰ ἔχῃ τὸ ὄμμα τῆς προσηλωμένον εἰς τὴν Ἀνατολὴν πρὸ πάντων, καὶ νὰ καταστείλῃ διὰ τοῦ νόμου πᾶν μέσον, ἰκανὸν νὰ ἀνατρέψῃ ἐκ θεμελίων τὸν κολοσσὸν τῶν μεγάλων τούτων ἐλπίδων μας». ⁸²

Ἡ Αθηνά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καταγγέλλει ὅσους «θέλουν νὰ ὑποχρεώσουν ἡμᾶς νὰ θεωρῶμεν ὡς κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας μας, κατὰ μίμησιν τοῦ Πάπα, ὄχι τὸν Χριστὸν μόνον [ἀλλὰ τὸν πατριάρχη], διὰ νὰ μᾶς ἐσφενδονίζουν, ὡς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπαναστάσεώς μας τοὺς κεραυνοὺς τῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν, ὅποτε δέν ἠθέλαμεν ἀκούει τὰς διαταγὰς τοῦ Διβανίου». ⁸³ «Ὁ Παπισμὸς τῆς Κων-

⁸⁰ Αθηνά, 8 Φεβρουαρίου 1839.

⁸¹ Αθηνά, 15 Φεβρουαρίου 1839.

⁸² Αἰὼν, 22 Φεβρουαρίου 1839.

⁸³ Αθηνά, 5 Ἀπριλίου 1839.

σταντινουπόλεως», δηλαδή ο πατριάρχης, μεταχειρίζεται τον «Λουθηροκαλβινισμό» «ὡς φόβητρον κατὰ τῆς παιδείας» για να αναβιώσει την παπική λογοκρισία, και στέλνει κατασκόπους στο ορφανοτροφείο «τοῦ ἐναρέτου Καΐρη [...] διὰ νά ἐπανέλθουν ἔπειτα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καί νά κηρύττουν τὸν Καΐρη ὡς Λουθηροκαλβίνον».⁸⁴

Καθὼς γίνεται φανερό ὅτι ἡ πλειοψηφία τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ τοῦ Οἰκονόμου, ἡ Ἀθηνά θα προχωρήσει καὶ σε ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς, καὶ κυρίως ἐναντίον τοῦ προέδρου τῆς. Θυμάται ὅτι ὁ Διονύσιος Κυνουρίας τὸ 1821, ὡς μητροπολίτης Ρέοντος, εἶχε προσυπογράψει τὸν ἀφορισμὸ τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ἐπομένως «ἐκεῖνος, ὅστις μᾶς ἀφόρισε κατὰ τὸ 1821 διότι ἐκινήσαμεν τὴν ἐπανάστασίν μας καὶ ἐσυστήσαμεν δι' αὐτῆς τὸν σημερινὸν θρόνον τοῦ Ὁθωνος, διοικεῖ τώρα τὴν Ἐκκλησίαν τῆς νέας ταύτης Ἐπικρατείας».⁸⁵

Ὁ Αἰὼν θα τὸ διαφεύσει ἀλλὰ... καὶ θα τὸ ἐπιβεβαιώσει: «Ὁ Ρέοντος ἐφέρετο μὲν καὶ αὐτὸς νά συνυπογράψῃ, ἀλλὰ [...] δὲν ἐπρόφθασεν [...] οὐδὲ σώζεται ἰδιόχειρος φαρδεῖα καὶ πλατεῖα (ὡς λέγει ἡ Ἀθηνᾶ) ὑπογραφή». Παραδέχεται ὅτι, ἀν πρόφτανε, θα υπέγραφε, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι πράγματι στάλθηκε τότε στὴν Ελλάδα ἀπὸ τὸν πατριάρχη, ἀν καὶ ὄχι με «ἀφοριστικόν, ἀλλὰ ἀπλοῦν προτρεπτικόν πρὸς τοὺς ἐν Ἑλλάδι ἀρχιερεῖς». Ἐπισημαίνει στὴν Ἀθηνά ὅτι εἶναι ἀντεθνικὸ νὰ «βγάξουμε τὰ ἄπλυτά μας στὴ φόρα» ἐνώπιον τῶν ξένων.⁸⁶ Ἡ Ἀθηνά ὅμως θα ἐπιμείνει ὅτι ἔχει στα χέρια τῆς τὸν ἀφορισμὸ με τὴν υπογραφή τοῦ Ρέοντος Διονυσίου.⁸⁷ Λίγο ἀργότερα ὀρίζονται –ὡπως κάθε Ἰούλιο– τὰ μέλη τῆς Συνόδου, ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν Γ. Γλαράκη, που ἀνήκει στὸ ρωσικὸ κόμμα, καὶ ὁ Διονύσιος παραμένει στὴ θέση του. «Πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τοῦ Ἀρχῆς ἐτέθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις ἐπέθεσε τὴν ὑπογραφήν του [...] εἰς τὸν κατὰ τοῦ ἔθνους φοικτόν ἐκεῖνον ἀφορισμὸν τοῦ 1821, τὸν ὑπογραφέντα ἐπὶ τῆς Ἱεράς τραπέζης τοῦ θυσιαστηρίου».⁸⁸

⁸⁴ Ἀθηνά, 17 Μαΐου 1839.

⁸⁵ Ἀθηνά, 14 Ἰουνίου 1839.

⁸⁶ Αἰὼν, 21 Ἰουνίου 1839.

⁸⁷ Ἀθηνά, 24 Ἰουνίου 1839.

⁸⁸ Ἀθηνά, 26 Ἰουλίου 1839.